

**IMPERINIO DISKURSO PROBLEMATIKA
ŠIUOLAIKINIUOSE RUSŲ KULTŪROS
TYRINĖJIMUOSE**

JULIJA SNEŽKO

Šiame straipsnyje yra aptariami įvairūs imperinio diskurso suvokimo ir analizės būdai šiuolaikiniuose rusų kultūros tyrinėjimuose. Trumpai pristatčius Michelio Foucault ir Edwardo Saido esmines sąvokas, turėjusias įtakos pokolonijinėms studijoms ir rusų kultūros tyrimams, pereinama prie Ewos M. Thompson, Aleksandro Etkindo, Susan Layton, Andrejaus Zorino, Richardo Wortmano ir Harsha Ramo darbų. Imperinio diskurso sąvoka juose aprašo kultūros arba literatūrinio teksto santykį su specifiniu istoriniu kontekstu, įvardijamu kaip imperinis. Teksto ir imperinio konteksto santykis yra nevienalytis ir atskleidžiamas įvairiais lygmenimis: analizuojant Rusijos imperinio dvaro ceremonialą, literatūrines reprezentacijas, ideologinių simbolių funkcionavimą, taip pat žanrinės poetikos ir lyrinio subjekto ypatumus. Bendras šių rusų kultūros ir literatūros tyrinėjimų bruožas – tyrimas ne tiek represinių (išskyrus Ewą Thompson), kiek konstruktyvių imperinio diskurso aspektų, kurie atskleidžia naujas teksto reikšmes, taip pat papildo supratimą apie rusų rašytojų ir veikėjų kultūrinės tapatybės formavimąsi.

Julija Snežko – Vilniaus universiteto Rusų filologijos katedros doktorantė (el. paštas: julija444@yahoo.com).

© Julija Snežko, 2010

Straipsnis įteiktas redakcijai 2010 m. lapkričio 8 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2011 m. sausio 27 d.

Įvadas

Sąvokos „imperija“, „diskursas“, taip pat „imperinis diskursas“ yra taikomos įvairiems tyrimo objektams ir dažnai įvairiuose darbuose traktuojamos skirtingai – tai priklauso nuo tyrimo medžiagos ir keliamų klausimų. Šio straipsnio tikslas yra parodyti, kaip suprantamas imperinis diskursas ir kokie yra jo tyrimo būdai rusų imperinės kultūros tyrimų pavyzdžiu.

Imperinio diskurso problematika yra glaudžiai susijusi su intereso imperijų fenomenu atgimimu XX a. antroje pusėje. Tam turėjo įtakos nemažai veiksnių, pavyzdžiui, Sovietų Sąjungos irimas; siekimas suprasti, kodėl tautinė istorija dažnai yra tokia tragiška; tautinių valstybių, tautinių naratyvų problemų permąstymas naujosios kultūros istorijos, kultūrinės antropologijos, pokolonijinių tyrinėjimų kontekste; kritinis žvilgsnis į sovietologijos studijas; išskirtinis dėmesys tapatybės ir ypač tautinės tapatybės formavimosi problematikai¹. Tačiau, svarbiausia, pasikeitė imperijos supratimas šiuolaikiniuose darbuose, skirtuose imperijai tirti, – žodžiai „imperija“ ir „imperinis“ išsivadavo iš neigiamų asociacijų su „imperializmu“ (taip jis yra suvokiamas antikolonijinėje tradicijoje), ekspansionistine politika, aneksijomis, užkariautų tautų išnaudojimu. Tyrėjus pradėjo dominuoti imperijų ilgaamžiškumo klausimas, jų evoliucionavimo, skirtingų teritorijų valdymo derinimo būdai, centro ir periferijos santykiai ir t. t.² Imperija buvo suvokiama kaip gyvybingas darinys, atviras modernizacijos procesams ir stebinantį savo ilgaamžiškumu.

Tačiau teksto (arba plačiąja prasme kultūros teksto) ir pasaulio, o mūsų atveju teksto ir istorinio konteksto, įvardijamo kaip „imperinis“, santykis nėra galutinai nustatytas. Vieni pagrindinių klausimų būtų to-

---

¹ Фон Хаген, М. „История России как история империи: перспективы федералистского подхода“, Верт П., Кабытов П., Миллер А. (eds.), *Российская империя в зарубежной историографии: работы последних лет: Антология*, Москва: Новое издательство, 2005, с. 18–21.

² Ibid., p. 25.

kie: kokie yra būdingiausi „imperinio konteksto“ bruožai? Kas sudaro būdvardžio „imperinis“ turinį? Kokiais būdais išorinė imperinė dimensija yra „internalizuojama“ tekste? Arba kokią metodologiją galima taikyti norint iširti imperinės ir tekstinės dimensijos sankirtos taškus?

Tyrinėtojai, kurie siekia parodyti, kokią vietą užima literatūra imperijos kontekste, ir atskleisti ypatingą literatūros tekstų ir imperijos santykį, susiduria su valdžios / galios klausimu, implikuojančiu „imperinio diskurso“ sampratą. Viena vertus, literatūra kaip kultūros dalis įkūnija imperinius mitus, ideologiją, o kita vertus, būdama simbolių ir alegorijų šaltinis, inicijuoja vienokio ar kitokio valdžios turinio kūrimą, perstruktūravimą, apmąstymą. Tarp literatūros ir valdžios per kultūros prizmę vyksta abipusis judėjimas.

1. Michelio Foucault diskurso sąvoka

Įvairiuose šios srities tyrimuose pasitaikanti „diskurso“ sąvoka remiasi Michelio Foucault teorinėmis ir praktinėmis išvalgomis apie diskursą. Diskurso, tiriamo įvairiais požiūriais ir būdais, samprata Foucault kūryboje ilgainiui keitėsi – praturtėdavo vis naujomis reikšmėmis. Foucault „Žinojimo archeologijoje“ apibrėžia diskursą kaip „reguliarią objektų formaciją“, tie objektai gali būti apibrėžti tik paties diskurso ribose ir yra susiję su „taisyklių, padedančių jiems formuotis kaip diskurso objektams, visuma“³. Šios taisyklės yra istoriškai sąlygotos ir būdingos konkrečiai epochai. Kitaip tariant, diskursas yra teiginių visuma, įsteigianti / sukurianti objektus, apie kuriuos yra kalbama ir kurių esmė neegzistuoja „iki“ arba „už“ diskurso ribų. Taip pat Foucault pabrėžia diskurso procesualumą, materialų jo vyksmo ir tapsmo lygmenį ir apibrėžia diskursą kaip „gryną praktiką“⁴, kuri yra „daugybės susipynusių objektų formavimosi“⁵ vieta.

³ Фуко М., *Археология знания*, Киев: Ника-центр, 1996, с. 47.

⁴ Ibid., p. 46.

⁵ Ibid., p. 48.

Kita vertus, diskursas yra siejamas su įvairialypiais galios santykiais. Diskursas yra suvokiamas kaip priemonė įvairioms jėgoms siekti savo interesų, kartu priešinantįs kitiems diskursams, bet taip pat pats diskursas gali tapti kovos ir troškimo objektu. Tai yra vienas iš diskurso funkcionavimo sociume aspektų arba išorinių ir vidinių (diskurso atžvilgiu) diskurso kontrolės procedūrų.

Išorinė diskurso kontrolė pasireiškia įvairiomis pašalinimo procedūromis, pavyzdžiui, konkretaus objekto, temos, ritualinio elgesio, t. y. elgesio taisyklių draudimu; perskyrimo ir atmetimo procedūromis (pvz., „ligonio“ diskurso, kuris yra laikomas nepriimtiniu ir neteisingu, atskyrimas nuo „normalios“ visuomenės diskurso), taip pat „to, kas teisinga, ir to, kas klaidinga, priešybės“⁶ funkcionavimu. Vidinę kontrolę atlieka literatūros kritika, komentarai, interpretacijos, mokslinės disciplinos. Jos susijusios su klasifikavimo, tvarkymo procedūromis. Vienas iš vidinės kontrolės pavyzdžių – praretinimo principas, kai autorius nusprendžia, kas taps diskurso dalimi, o kas ne. Už šių kontrolės mechanizmų slypi valia žinoti ir galios troškimas (noras kontroliuoti, valdyti).

Imperinio diskurso tyrimams svarbiausia yra Foucault išplėta galios / žinojimo komplekso ir valios tiesai (teisingo diskurso) ryšio idėja. Foucault pabrėžia, kad būtent diskursas sujungia žinojimą ir galią. Diskurso kūrimo, organizavimo, struktūravimo, tvarkymo procesas pats savaime yra susijęs su galia, interesais ir turi „prievaritinį“ pobūdį. Tačiau galia turi ir konstruktyvų aspektą – gebėjimą kurti arba formuoti naują objektą, skatinti troškimą ir veiksmus, o tai nebūtinai yra susiję su represiniais mechanizmais. Foucault viename interviu pasakė, kad norėtų atsisakyti visko, kas „leidžia tapatinti galios ir diskurso santykius su negatyviais atrankos mechanizmais“⁷.

⁶ Foucault M., *Diskurso tvarka*, iš prancūzų kalbos vertė M. Daškus, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 10.

⁷ Kalbama apie Foucault darbą „Diskurso tvarka“, Foucault M., „History of Sexuality“, interviewer Lucette Finas, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, Gordon C. (ed.), New York: Pantheon Books, 1980, p. 184.

Foucault požiūris į galią kaip mechanizmą, sietiną su kitais negatyviais efektais, tai yra „atskyrimu, atmetimu, atsisakymu, kliūtimi [...] ir pan.“⁸, pradėjo keistis 1971–1972 m. – tada jis pradeda samprotauti apie galią „technologijos, taktikos ir strategijos terminais“⁹.

Kaip pažymi diskurso problematikos tyrinėtojas Davidas Howarthas, nors diskurso samprata Foucault kūryboje užima vieną svarbiausių vietų, vis dėlto ji nėra visiškai aiški. Ypač aštrios kritikos susilaukė Foucault diskursyvaus ir nediskursyvaus lygmens skyrimas, nes nebuvo pakankamai išryškintas jų tarpusavio ryšio pobūdis ir nebuvo nustatyta, kur būtent vyksta perskyra ir kaip galima tuos lygmenis sutaikyti¹⁰. Ši klausimą bando spręsti Ernesto Laclau ir Chantal Mouffe. Jie papildė diskurso teoriją – pradėjo laikyti diskursu tiek kalbines, tiek visas socialines praktikas ir santykius ir taip išplėsti sąvokos apimtį. Laclau ir Mouffe pabrėžia, kad nekelia objektų egzistavimo už diskurso ribų klausimo. Svarbiausia, anot jų, yra tai, kad objektai patys savaime neturi reikšmės. Reikšmė, savo ruožtu, yra formuojama ir gali būti suvokta tik diskurso ribose. Tokiu būdu, kaip pažymi Howarthas, jie išvengė keblumų, kurie kilo Foucault išskiriant ir atskiriant diskursyvią ir nediskursyvią plotmes. Jų supratimu, nėra esminio (ontologinio) skirtumo tarp žodžių ir veiksmo, arba tarp „socialinės praktikos kalbinių ir elgesio aspektų“¹¹.

Taigi imperijos ir kultūros (literatūros) sąveikos tyrinėjimuose diskurso sąvoka, išplėtota Foucault, leidžia konceptualizuoti imperinės valdžios ir literatūros sąveiką, atskleidžiant galios mechanizmus, glūdinčius pačiuose tekstuose. Mintis apie represinį galios aspektą yra ypač svarbi pokolonijinėms studijoms.

Toliau bus aptarta, kaip imperinį diskursą konceptualizavo Edvardas Saidas, Aleksandras Etkindas, Ewa M. Thompson ir Susan Lay-

⁸ Ibid., p. 183.

⁹ Ibid., p. 184.

¹⁰ Howarth D., *Discourse*, Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 2000, p. 49, 65.

¹¹ Ibid., p. 104.

ton. Pastarieji trys autoriai skirtingais būdais pritaikė Saido išplėtotą orientalizmo sampratą ir Foucault idėją apie ryšį tarp galios / žinojimo ir tiesos komplekso Rusijos kultūrai ir literatūrai. Vėliau bus kalbama apie ideologijos, mitų, simbolių, įvairių ceremonijų vaidmenį aktualinant ir palaikant Rusijos imperinį diskursą, išnagrinėtą Andrejaus Zorino ir Richardo Wortmano darbuose. Ir galiausiai – apie tai, kaip imperinis diskursas reiškiasi giliausiu teksto, t. y. teksto poetikos, lygmeniu. Ši analizės kelią parodo Harsha Ramo tyrimai.

2. *Orientalizmas*

Vienas įtakingiausių imperinio diskurso studijų autorių Edwardas Saidas išplėtojo kultūros ir valdžios santykių tyrimams reikšmingą ir produktyvią orientalizmo sąvoką. Orientalizmas yra „teorinis konstruktas“¹², sukurtas aprašyti specifinį „Vakarų būdą dominuoti Oriente“ „formuojant teiginius apie Orientą, sankcionuojant požiūrį į jį, jį aprašant“ ir t. t.¹³ Anot Saido, orientalizmas glaudžiausiai buvo susijęs su kolonijine Britanijos ir Prancūzijos imperijos politika ir reiškėsi kaip sudėtingo galios ir žinojimo apie Rytus komplekso formavimasis, prie kurio prisidėjo literatūra, kultūra ir humanitarinės disciplinos, įtvirtindamos tam tikrą Rytų įvaizdį platesniame viešajame diskurse. Orientalistinio žinojimo / požiūrio formavimas yra jungtis, kuri sieja literatūros tekstus su imperiniu diskursu. Tačiau Saidas pabrėžia, kad orientalizmas yra „diskursas, kuris jokia būdu nėra tiesiogiai susijęs su akivaizdžiomis politinės galios struktūromis“, o susipina su kitomis politinėmis, intelektualinėmis, kultūrinėmis, moralinėmis galiomis ir įvairiais interesais¹⁴.

¹² Эткинд А., „Бремя бритого человека, или Внутренняя колонизация России“, *Ab Imperio*, < <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=15> >, 2002, Nr. 1.

¹³ Said E. W., *Orientalizmas*, iš anglų kalbos vertė Davoliūtė V. ir Seibutis K., Vilnius: Apostrofa, 2006, p. 29.

¹⁴ *Ibid.*, p. 38.

Orientalistinis požiūris, bendriausia prasme, yra grindžiamas Aš ir Kito skirties, kuri atsiranda bandant apmąstyti ir aprašyti Vakarų (imperinės metropolijos) ir Rytų (kolonijinės periferijos) kultūras. Svarbiausias tokio požiūrio aspektas yra ontologizuojantis mąstymas, grindžiantis Vakarų vs Rytų opoziciją, dėl kurio Rytai, palyginti su Vakarais, įgauna pejoratyvines charakteristikas: „barbariškumas“, „atsilikimas“, „žemesnės rasės“, „nesugebėjimas savarankiškai tvarkytis“ ir t. t., o Vakarų suvokimas sietinas su įsitikinimu, kad „europiečiai yra pranašesni už visas neeuropietiškas tautas ir kultūras“¹⁵. Svarbiausia, kad toks mąstymas remiasi prielaida (su kuria Saidas nesutinka), jog aprašomojo objekto esmė arba reikšmė egzistuoja iki aprašymo, ir kad aprašymas tiesiogiai gali „atspindėti“ to objekto patirtį. Kai kuriems Saido ir Foucault kritikams kelia klausimą orientalistinio diskurso statusas: ar jis vis dėlto yra teiginių, *reprezentuojančių* Orientą, suma, ar atlieka objekto *sukūrimo* funkciją¹⁶. Tačiau Saidas nepateikia aiškaus atsakymo į šį klausimą.

Orientalistinis žinojimas taip pat atsiranda bandant interpretuoti „Kitą“, „svetimą“, „egzotinę“, nepažįstamą realybę arba kultūrą, užmetant ant svetimos kultūros europietišką interpretacinį tinklėlį ir „išverčiant“ ją į pažįstamą europiečiui kalbą ir prieinamą vaizdą. Elleke Boehmer teigia, kad, norėdami aprašyti nepažįstamas žemes, keliautojai rėmėsi parankine medžiaga, t. y. esamais aprašymais ir autoritetingais simboliais. Taip pat jie naudojami jiems priimtinomis metaforomis, kurios suteikė prasmę nepažįstamiems kontekstams ir reiškiniams. Viena iš pasekmių buvo įvairių kolonijų, pasaulių ir reiškinių suvienodinimas, homogenizacija. Boehmer pateikia pavadinimo „Indija“ pavyzdį: Indija buvo vadinami visiškai skirtingi pasauliai – Amerikų ir Ramiojo vandenyno regionai. Tokio įvardijimo esmė, anot jos, yra siekis sutvarkyti arba kontroliuoti kitoniškumą, įvairumą¹⁷.

¹⁵ Ibid., p. 33.

¹⁶ Howarth, p. 68.

¹⁷ Boehmer E., *Colonial and Postcolonial Literature: Migrant Metaphors*, New York: Oxford University Press, 2005, p. 13–57.

Taigi, Saido darbuose „imperiškumo“ dimensija yra atskleidžiama per orientalizmo fenomeną, kuris yra suvokiamas kaip diskurso galia, apimanti institucinius, politinius, interesų, troškimų aspektus ir literatūrinės, intelektualines reprezentacijas, kurios, nori to ar nenori autorius, palaiko arba formuoja imperinę jauseną ir mąstyseną, taip tapdamos imperinio diskurso dalimi. Orientalistinio diskurso galia pasireiškia „teiginių formulavimu apie Orientą“. Tų teiginių pobūdis daugiausia yra intertekstualus – autoriai, rašydami kūrinius, remiasi esamais pavyzdžiais, idėjomis, metaforomis, susijusiomis su imperine jausena.

3. Orientalizmas ir imperinė rusų kultūra

Bandymus pritaikyti orientalizmo idėjas rusų kultūros tyrinėjimams aiškiausiai atspindi Aleksandro Etkindo, Ewos M. Thompson ir Susan Layton darbai. Etkindas sutinka su teoriniais Saido samprotavimais apie orientalizmą, tačiau, anot jo, Saidas pernelyg universalizuoja, suvienodina orientalizmo reiškinių, pabrėždamas veikiau jo panašumus nei skirtumus. Etkindas siūlo skirti įvairius orientalizmo tipus, atsižvelgiant į istorinį kontekstą ir situaciją, akcentuodamas vidinį orientalizmo (-ų) ir kultūrų nevienalytiškumą bei nevienodumą¹⁸.

Etkindas papildo orientalistinio diskurso sampratą, teigdamas, kad orientalizmas nebūtinai išreiškia žeminantį, neigiamą požiūrį į kitą kultūrą. Orientalizmas gali būti ir pozityvus Kito vertinimas (rusoistinis romantizuotas *noble savage*). Etkindas suvokia orientalizmą kaip apskritai kultūrinio nuotolio įtvirtinimą, kitoniškumo konstravimą, kuris trukdo „Kito“ susimaišymui, hibridizacijai, asimiliacijai¹⁹. Etkindas taikliai pažymi, kad orientalizmas visada pasireiškia verti-

---

¹⁸ Эткинд, < <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=15> >.

¹⁹ Ibid.

nimais, kurie gali būti tiek negatyvūs, tiek pozityvūs, tačiau svarbiausia, kad tokie vertinimai įtvirtina kultūrinį atstumą tarp „Savęs“ ir „Kito“. Pagrindą skirti įvairius orientalizmo tipus, jo manymu, duoda skirtingos istorinės situacijos ir skirtingas rasinių, religinių arba etninių veiksmų vaidmuo manipuliuojant kultūrinį nuotoliu.

Saidas tiria literatūros ir imperijos santykį remdamasis Britanijos ir Prancūzijos pavyzdžiais, o Etkindas siekia aptarti žinomus rusų grožinės literatūros siužetus Rusijos XIX a. kolonijinės politikos kontekste. Etkindas pasinaudoja Saido ir pokolonijinių tyrinėjimų metodologija savaip ją modifikuodamas. Pirma, jis nustato jūrinių imperijų ir Rusijos kaip žemyninės imperijos kolonijinės politikos skirtumus. Jūrinių imperijų atveju kolonijos (periferija) buvo atskirtos nuo metropolijos aiškios teritorinės, rasinės ir etninės ribos. Rusijos atveju būtų sunku pasakyti, kur baigiasi metropolija ir kur prasideda periferija. Pagrindinę Etkindo tezę galima suformuluoti taip: jūrinės imperijos vykdė išorinę kolonizaciją, o Rusija – vidinę, vadinamąją autoreferentinę kolonizaciją, nukreiptą į save pačią, savo liaudį (*narod*). Imperija kolonizavo savo liaudį taip, kaip vakariečiai kolonistai kolonizavo tolimus, egzotiškus kraštus: taip pat buvo renkamas folkloras, aprašinėjami liaudies papročiai, rusų liaudis dažnai buvo laikoma egzotiška ir t. t. Etkindas teigia, kad Rusijos liaudis ir buvo imperijos Kitas, o pagrindinė orientalistinė opozicija Vakarai / Rytai, anot Etkindo, reiškėsi liaudies vs valstybės arba žmogaus iš liaudies vs valstybės / kultūros žmogaus opozicija. Tai, anot jo, rodo daugybę pasakojimų ir siužetų. Kaip pažymi šis autorius, „dviejų personažų, Žmogaus iš Liaudies ir Valdžios bei Kultūros Žmogaus, susikirtimas buvo daugelio klasikinių tekstų, išskleidusių vidinės kolonizacijos situaciją pagal žanro taisykles, metanaratyvas“²⁰.

Etkindas analizuoja literatūros ir kolonijinės politikos sąveiką aptardamas kelių romanų siužeto struktūrą – Aleksandro Puškino *Kapi-*

²⁰ Эткинд А., „Народ в русской политической культуре и литературе 19-го века: Роман внутренней колонизации“, *Новое литературное обозрение*, Москва, 2003, № 59, с. 115.

tono dukters, Fiodoro Dostojevskio *Idioto*, Andrejaus Belo *Sidabrinio balandžio*. Vidinės kolonizacijos siužeto pavyzdys – Aleksandro Puškino *Kapitono dukters* siužetas, kuris vaizduoja Pugačiovo (išmintingo žmogaus iš liaudies) susirėmimą / susitikimą su Griniovu (racionalių valdžios / kultūros žmogumi) ir meilės mediatorę gražuolę Mašenką. Verta pažymėti, kad Etkindas nekelia reprezentacijos klausimo, t. y. kokiomis meninėmis priemonėmis yra vaizduojama liaudis (valdžios Kitas), kokie tropai yra vartojami ir t. t. Pagrindinis klausimas – kokia yra siužeto struktūros reikšmė kolonijinės politikos požiūriu. Tai reikšmei atskleisti jis pasitelkia René Girard'o romano koncepciją ir Michailo Bachtino „idilės chronotopą“ sampratą²¹.

Kapitono dukters siužetas, anot Etkindo, yra tipiškai kolonijinis: pavergtas žmogus iš liaudies organizuoja sukilimą kolonijoje (Orenburge). Tačiau, pažymi Etkindas, siužetas baigiasi neįprastai: Mašenka, atsidūrusi Pugačiovo valdžioje, galėjo būti nužudyta, bet liko sveika ir gyva, Pugačiovas ją kartu su Griniovu paleido. Anot Etkindo, Puškino laikų skaitytojas, puikiai žinojęs, ką reiškia valstiečių sukilimas, gerai suvokė *Kapitono dukters* siužeto savitumą. Siužeto sprendimas simbolizuoja imperinės tvarkos laimėjimą, kolonijinio valdymo gyvybingumą ir socialinės tvarkos atkūrimą.

Taigi Etkindo tyrinėjimuose imperinė dimensija yra konceptualizuojama kaip vidinės kolonizacijos diskursas, supinantis valdžios, misticizmo bei erotikos aspektus ir įtraukiantis kai kuriuos žinomus

²¹ „Idilės chronotopas“, kaip sako Etkindas, cituodamas Michailą Bachtiną, reiškia ypatingą požiūrį į laiką ir erdvę, kuris pasireiškia ypatingu prisirišimu prie gimtosios žemės. Idilės požiūrių ir jausmų turėtojas tekste yra Liaudies Žmogus. Etkindas taip pat pritaiko Girard'o romano koncepciją rusų romanams. Šioje koncepcijoje yra teigiama, kad minimali romano struktūra yra trinarė. Tai reiškia, kad du vyrai herojai konkuruoja dėl moters, kuri, savo ruožtu, yra meilės mediatorė. Vyrų tarpusavio santykiai gali būti interpretuojami skirtingai. Tačiau Etkindas pritaiko šią romano koncepciją rusų romano medžiagai išskirdamas tam tikrą jos modifikaciją. Jis atkreipia dėmesį, kad romano lyčių vaidmenų struktūra yra glaudžiai susijusi su klasine. Vienas iš konkuruojančių vyrų yra aukštesnės klasės (valdžios) atstovas, o kitas – žemiausios klasės (liaudies). Moteris tokioje struktūroje gali būti interpretuojama kaip „tautinio objekto geismas“. Ibid., p. 115–117.

rusų literatūros romanų siužetus. Pasirinkęs analizuoti ne Rytų tematikos kūrinius (jų nėra ypač gausu rusų literatūroje), kuriems būtų galima kelti klausimą apie prievartinį Rytų reprezentacijos pobūdį ir kalbėti apie „imperijos blogybes“, jis nagrinėja, kaip XIX a. Rusijos imperijos kontekste vyksta tos pačios tautos atstovų, atskirtų aiškaus kultūrinio ir klasinio nuotolio, tai yra valdančiosios klasės ir liaudies, sąveika. Ji domina, kas vyksta tuomet, kai yra bandoma pakeisti kultūrinį nutolinimą, kultūrinius skirtumus tarp liaudies ir valdžios atstovų, analizei pasitelkiant minėtus rusų literatūros siužetus.

Dar vieną bandymą pažvelgti į rusų kultūrą ir literatūrą per orientalizmo prizmę pateikia Ewa M. Thompson savo studijoje „Imperijos trubadūrai. Rusų literatūra ir kolonializmas“²². Pagrindinė šios knygos tema – „Rusijos kaip galingos valstybės kūrimosi procesas rusų kultūros diskurse“²³. Thompson remiasi rusų literatūros klasikų Nikolajaus Karamzino, Aleksandro Puškino, Michailo Lermontovo, Levo Tolstojaus, Aleksandro Solženycino ir kitų autorių kūriniais. Etkindas savaip pritaikė orientalizmo idėjinį arsenalą, išplėtotą Saido darbuose, interpretuodamas kolonijinę situaciją Rusijoje, visų pirma, kaip vidinės kolonizacijos situaciją, o Thompson, nors taip pat taiko savo tyrimui pokolonializmo studijų ir Saido išplėtotus metodus, visą dėmesį sutelkia į negatyviąją ir represinę orientalizmo pusę. Ji pažymi, kad Vakarų kultūros jau pakankamai išanalizavo ir, svarbiausia, pripažino prisidėjusios prie engiamųjų, represinių, imperialistinių veiksmų ar pažiūrų savo buvusių kolonijų atžvilgiu. Tačiau tai, anot Thompson, dar neatsitiko Rusijoje, nors, šios autorės nuomone, kolonijinė situacija tiek Rusijoje, tiek Vakaruose buvo visiškai analogiška. Thompson mano, kad viena pagrindinių priežasčių, kodėl pokolonializmo studijos nebuvo plėtojamos Rusijoje, yra tai, kad Rusija – žemyninė imperija, neturinti aiškos ribos tarp centro ir pe-

²² Thompson E. M., *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przekł. Sierszulska A., Kraków: UNIVERSITAS, 2000.

²³ *Ibid.*, p. 23.

riferijos²⁴. Dėl to Rusija ir nesuvokė savo imperializmo masto. Taigi Thompson siekia atskleisti, „demaskuoti“ represines, imperialistines struktūras, slypinčias rusų kultūroje²⁵.

Orientalistiniu požiūriu yra analizuojami kūriniai, kuriuose domiuoja Kaukazo tematika (pvz., Puškino *Kelionė į Arzrumą, Kaukazo belaisvis*, Lermontovo *Mūsų laikų herojus*, Tolstojaus *Hadži Muratas, Kaukazo belaisvis*), ir kūriniai, kuriuose vienaip ar kitaip kalbama apie kitas tautas ir teritorijas, buvusias Rusijos imperijos dalimi (Tolstojaus *Karas ir taika*, Ivano Turgenevo *Tėvai ir vaikai*, kai kurie Puškino eilėraščiai – „*Rusijos šmeižikams*“, „*Borodino sukaktis*“, Puškino poema *Varinis raitelis*). Kitaip tariant, Thompson daugiausia analizuoja literatūrinės Rusijos ir jos kolonijų reprezentacijas, leksiką, metaforas, tas opozicijas tarp „Aš“ ir „Kito“ formas, kurios, anot jos, viena vertus, atspindėjo imperinę mąstyseną, o kita vertus, ją formavo ir stiprino.

Analizuodama šiuos kūrinius, Thompson turi tikslą atskleisti „imperinę savimone“, kurios esmė – puikybė, savo civilizacinės misijos suvokimas²⁶, ir parodyti tamsiąją imperinio diskurso pusę bei galią. Anot jos, imperinio diskurso galia pasireiškia tuo, kad poetai ir rašytojai (o ypač Tolstojus, parašęs „imperinį epą“ *Karas ir taika*) sukūrė ir įtvirtino tokį Rusijos imperijos galybės, didumo, puikumo, „neabejotino teisingumo“ įvaizdį, jog „negalima nė pagalvoti apie to tariamo teisingumo puolimą“²⁷. Šį įvaizdį Thompson taip pat sieja su imperializmu, kurį apibrėžia kaip „agresyvųjį nacionalizmą“, militaristinį ir ekonominį ekspansionizmą, ontologizuojančią požiūrį į kitas kultūras kaip antrarūšes, taip pat kaip tokį tapatumą, kuris yra asocijuojamas su „imperijos didumu, geografiniu ir istoriniu netolydumu,

²⁴ Thompson E. M., *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przekł. Sierszulska A., Kraków: UNIVERSITAS, 2000, p. 24.

²⁵ Thompson pozicijos, o ypač jos Tolstojaus analizės kritiką žr. Иволгин И., „Лев Толстой как зеркало ... [нужное вписать]: штудии“, *Литературная газета*, < <http://www.lgz.ru/article/418/> >, 2007, № 22–23, 30 мая – 5 июня, 2009 05 31.

²⁶ Thompson, p. 126.

²⁷ Ibid., p. 135.

su nauju, iki tol nežinomų žemių atradimu [...]“²⁸. Vadovaudamasi tokiu imperinio diskurso supratimu ir labiausiai pabrėždama jo neigiamuosius aspektus, Thompson bando interpretuoti rusų literatūros kūrinius, tačiau jos analizei kenkia siekis veikiau atskleisti Rusijos imperijos politikos ir jos pėdsakų kultūroje blogybes, nei parodyti sudėtingą ir įvairialypę literatūros ir valdžios santykių dinamiką²⁹.

Saido idėjos taip pat buvo įkvėpimo šaltinis mokslininkei Susan Layton, kuri savo veikale *Rusų literatūra ir imperija* tyrinėjo rusų literatūros ir imperijos sąveiką. Pagrindinė šio veikalio tema – literatūriniai ir kultūriniai imperijos konstravimo aspektai, pasireiškiantys Kaukazo, kaip Rusijos „nuosavo“ Oriento, suvokimu rusų rašytojų darbuose³⁰. Mokslininkė nagrinėja Puškino, Aleksandro Bestužev-Marlinskio, Lermontovo, Tolstojaus, taip pat „antros eilės“ rašytojų kūrinius Kaukazo tematika. Layton domina estetinės, psichologinės ir politinės Kaukazo suvokimo arba vaizdavimo implikacijos, atsižvelgiant į žanrinę kūrinių specifiką, taip pat skaitytojų (kritikų) reakcijas į literatūros kūrinius. Anot jos, Kaukazo orientalizavimas vyko per įvairias diskursyvines praktikas: retorinių figūrų, tropų, simbolių vartojimą ir „bendrą intelektualinę tendenciją – „mūsų“ ir „jų“ palyginimą“³¹. Tačiau ji polemizuoja su Foucault diskurso kaip galios samprata, nes, jos manymu, tokia samprata nepalieka jokios laisvės literatūrai ir atskiriems rašytojams – paverčia juos visiškai priklausomais nuo politinių ir socialinių struktūrų. Jai artimesnė yra Saido „dinaminių mainų“ tarp atskirų rašytojų ir imperijos konstravimo teorija, kuri leidžia kalbėti apie rašytojo gebėjimą priešintis ofi-

²⁸ Ibid., p. 92.

²⁹ Susan Layton panašiai vertiną šį veikalą, kuris, anot jos, išskyrus kai kurias produktyvias išvalgas apie sovietinę politinę kultūrą, rusų tendenciją išvaizduoti savo tėvynę labiau kenčiančią, nei agresyvią veikiau demonstruoja Thompson tikėjimą, nei pateikia slavistikos mokslui naudingų gairių tolesniems tyrimams, Layton S., „Review“, *The Russian Review* 60 (1), (Jan. 2001), Blackwell Publishing, p. 115–116.

³⁰ Layton S., *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p. 1.

³¹ Ibid., p. 9.

cialiam galios diskursui ir daryti jam įtaką³². Perskaičius Thompson darbą susidaro įspūdis, kad rusų rašytojai nieko kito nesugebėdavo artikuliuoti, išskyrus imperinį galios diskursą, taip lyg tapdami galios diskurso marionetėmis, o Layton atskleidžia sudėtingą literatūros ir valdžios santykį, parodydama, kaip istoriškai keitėsi Kaukazo literatūrinis konstravimas.

Layton atskleidžia, kad Kaukazas minėtiems rusų rašytojams buvo kaip azijetiškas „kitas“, prisidedamas prie rusų tapatybės formavimo tuo, kad, nors Rusija nesijautė visiškai lygiavertė su Europa civilizacijos lygio prasme, „laukinėms“ Kaukazo tautoms ji galėjo atlikti civilizacijos skleidėjos vaidmenį, tačiau tokia jausena kėlė didelių prieštaravimų. Pavyzdžiui, analizuodama Puškino *Kaukazo belaisvį*, Layton parodo, kad, nors Kaukazo „čiabuviams“ nėra suteikiama galimybė kalbėti autentiška kalba (tai, vadovaujantis Saido logika, rodo galios / žinojimo komplekso realizaciją ir būtų galima interpretuoti kaip imperinio diskurso apraišką), Puškinas, vaizduodamas juos kaip „kilnius laukinius“, kurių vienas svarbiausių bruožų yra laisvė, realizuoja „rusų poreikį laikyti Aziją „jauna“, energinga ir poetine, kultūrine jėga“³³, o tai yra interpretuotina kaip pozityvaus savo *alter ego*, besiskiriančio nuo europietiškos tapatybės, paieška. Be to, anot Layton, minėti Kaukazo „laukiniai“ ikūnijo dekabristų politines aspiracijas (siekis laisvės Rusijai). Tai, kad „kilnūs laukiniai“ turi bruožų, sietinų su rusų „vertybėmis“, reiškia tam tikrą rusų azijietiškos ir europietiškos tapatybės susimaišymą (Layton išsamiai išnagrinėja, kaip tai įvyksta). O tapatybių bendrumas tik ryškino prieštaravimus tarp Rusijos „civilizacinio projekto“ ir karo pagrįstumo ir kvestionavo pačios Rusijos civilizuotumo laipsnį.

Layton taip pat atskleidžia Kaukazo kaip gamtinio peizažo konstravimo prieštaravimus ir parodo, kaip tai yra siejama su imperiniu

---

³² Layton S., *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p. 9.

³³ *Ibid.*, p. 91.

kontekstu. Pavyzdžiui, toje pačioje poemoje *Kaukazo belaisvis* Kaukazas konstruojamas, pirmiausia, kaip „naujasis Parnasas“, „įkvėpimo“ ir jėgų atgavimo šaltinis³⁴ bei gretinamas su Alpėmis, aprašytomis sentimentalistinėje literatūroje (Jeanas Jacques'as Rousseau, Nikolajus Karamzinas), o tai implikavo asociacijas su dvasingumu, didybe, taika ir poilsiu. Puškinas, anot jos, ilgam įtvirtino romantizuotą Kaukazo vaizdavimo standartą. Tačiau „rusų harmonijos su gamta tropas“, Layton žodžiais, nuslėpė imperinį vykstančio karo foną³⁵. Savo ruožtu, Lermontovo *Mūsų laikų herojus* aiškiausiai parodo prieštarinę Kaukazo suvokimą kaip „išganymo vietą ir žudynių lauką“³⁶. Viena vertus, Lermontovui, kaip ir Puškinui, Kaukazas buvo poetinio įkvėpimo šaltinis, „Parnaso prieglobstis“, kita vertus, imperinio užkariavimo pasekmės rašytojui kėlė skausmą ir abejones dėl rusų „švietėjiškos misijos“.

Mokslininkė, savo darbe tirdama įvairius Kaukazo „įsivaizdavimo“ būdus, parodo, kad čerkesų, dagestaniečių ir čečėnų vaizdavimas Puškino, Bestuževo-Marlinskio ir Lermontovo kūrinuose atskleidė autorių priešišumą autoritarinei Rusijos valdžiai ir prisidėjo prie „pusiau azijetiško Rusijos idealo“ (autentiškumas, paprastumas, maskuliniškumas, meilė laisvei) formavimo, kuris yra priešpriešinamas tendencijai mėgdžioti Europą. Kita vertus, Gruzija šių rašytojų tekstuose buvo feminizuojama ir orientalizuojama, o autoriai visaip stengėsi pabrėžti savo europietišumą joms atžvilgiu – tai, anot Layton, buvo analogiška Britanijos požiūriui į Indiją³⁷.

Kaip matome, Layton darbe imperinė dimensija atsiskleidžia Kaukazo kaip Rusijos „kito“ literatūriniame konstravime. Rusų literatūra įvairiais būdais „apropriavo“ Kaukazą savo tapatybės suvokimui, kuris nebuvo vienodas. Viena vertus, tapatinimasis su Kaukazo

---

³⁴ Ibid., p. 37.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., p. 212.

³⁷ Ibid., p. 211.

musulmoniškomis tautomis realizavo priešišką rusų carinei valdžiai ir pabrėžė azijietišką rusų tapatybės aspektą; kita vertus, kalbant apie Gruziją, buvo pabrėžiamas Rusijos europietiškumas ir Gruzijos azijietiškumas. Savo ruožtu, Layton parodo, kad Kaukazo kaip romantinio gamtovaizdžio, „poetinio Parnaso“ konstravimas nebuvo vien poetiškas sąlygotumas, bet, priešingai, buvo neatsiejamas nuo imperinio konteksto, o tai implikavo etinius klausimus apie karą ir Rusijos civilizacinę misiją. Ir svarbiausias dalykas yra tai, kad mokslinikė parodo, jog rašytojai vienais atvejais išreikšdavo dominuojančio imperinio diskurso nuostatas (naudodami nusistovėjusią metaforiką, įvaizdžius ir t. t.), o kitais – sąmoningai jam priešinosi.

4. Imperija, mitai ir ideologija

Aptarus orientalistinį požiūrį į imperinį diskursą, verta pereiti prie kitokio jo suvokimo ir nagrinėjimo būdo, pateikiamo Richardo S. Wortmano ir Andrejaus Zorino darbuose. Wortmanas tiria rusų monarchų imperinės valdžios reprezentacijas ir įvairius mitus, kuriuos imperatoriai pasitelkė kurdami savo įvaizdį. Jis nagrinėja pačią imperinio diskurso gamybos virtuvę, turinčią ypač glaudų ryšį su imperine valdžia. „Individualiems imperatoriaus mito reprezentacijos būdams“ aprašyti Wortmanas vartoja „scenarijaus“ sąvoką³⁸. Toks scenarijus yra kuriamas remiantis konkrečia mitologija ir turi konkretų siužetą.

Analizuodamas imperinius valdžios scenarijus, Wortmanas skiria svarbią vietą įvairiems tekstams. Tekstai įkūnija imperines vertybes, įvaizdžius, mitus, idėjas, taip pat yra imperinių idėjų transliacijos priemonė, kuri turi užtikrinti, kad idėjos pasiektų savo adresatą (aukščiausius ir žemiausius sluoksnius). Tačiau tekstas šiuo atveju reiškia ne tik rašytinį tekstą. Wortmanas laiko tekstu arba diskursu graviūras, skulptūras, paveikslus, architektūrą, parkus, fejerverkus, puotas, karinius paradus, dvaro šventes, karūnavimo, laidojimo cere-

³⁸ Уортман Р. С., *Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии*, т. 1: *От Петра Великого до смерти Николая I*, Москва: ОГИ, 2004, с. 22.

monijas, įvairiausius ritualus. Šie tekstai ne tik įtvirtindavo ir įprasmindavo imperijos galią ir vertybes. Jie taip pat atlikdavo emotyvinę funkciją – imperinis diskursas turėjo būti pajaustas, išgyventas, jis turėjo sukelti žiūrovams, ceremonijų dalyviams nuostabos ir baimės jausmus. Imperijos galia, pasireiškianti įvairiausiais imperinio diskurso pavidalais, turėjo kelti baimę, nes baimė verčia žmones paklusti. Pavyzdžiui, kariniai paradai Pavlo I valdymo laikotarpiu, kuriuos galėjo žiūrėti ir žemiausių luomų atstovai ir kurie tiesiogiai demonstravo imperijos galią, tapo ne tik svarbiausia ceremonija, reprezentuojančia imperatoriaus valdžią, bet ir buvo būdas „iškiepyti bajorijai absoliutaus klusnumo etosą“³⁹. Kita vertus, ši ceremonija turėjo kelti nuostabą, kad žmonės noriai tapatintųsi su imperine valdžia. Tai puikiai atskleidė imperatorių karūnavimo ceremonijos, o ypač jas „lydėjusios“ šventės, kurių ypatingą puošnumą, prabangą, palyginti su europiečių karūnavimo ceremonijomis, pabrėždavo užsieniečiai.

Tokių skirtingus dalykus, anksčiau pavadintus „tekstais“, kaip parkas, paveikslas, literatūros kūrinys, paradas, laidojimo ritualas, anot Wortmano, prie „valdžios scenarijų“ artina tai, kad jie turi siužetą. Scenarijus ir siužetas yra specialiai organizuoti pasakojimai. Įvairūs siužetai vienaip ar kitaip įkūnija mitą, kuriuo yra grindžiama imperinė valdžia arba kurį ji produkuoja. Taip pat jie realizuoja konkrečius valdžios scenarijus ir formuoja bendrą imperinio diskurso visumą. Tai visumai taip pat priklausė vadinamieji ceremonijų aprašymai, kuriais buvo siekiama paaiškinti „vartotojui“, kaip jis turi suvokti įvykio prasmę, kokia turėtų būti jo reakcija. Anot Wortmano, šis savotiškas komentuojantis diskursas buvo ne mažiau svarbus, nei pats įvykis. Wortmanas parodo įvairialypę tokių siužetų evoliuciją ir įprasminančio imperinę valdžią mito turinio pasikeitimus Rusijos imperijos egzistavimo laikotarpiu.

Kaip ir Saidas, Wortmanas aprašo imperinį kultūros tipą. Tačiau Saidas žvelgė į imperinę (Britanijos) kultūrą, pabrėždamas jos

---

³⁹ Ibid., p. 244.

„orientalistinį“ aspektą, susijusį su humanitarinių disciplinų ir literatūros produktojama Oriento įvaizdžiais, kurių atsiradimui turėjo įtakos kolonijinė praktika, imperinė jausena ir mąstysena, atsekama įvairiuose kultūros tekstuose. Wortmanas, savo ruožtu, susitelkia į mitologinį lygmenį ir jį atskleidžia per įvairius siužetus, reprezentuojančius monarchą ir jo valdžios esmę. Galima padaryti išvadą, kad Wortmano veikale imperinis diskursas yra įprasminamas kaip tęstinis imperinių vertybių, mitų ir siužetų apmąstymo, kūrimo ir perkūrimo procesas, apčiuopiamas materialioje žodinių tekstų ir įvairių praktiškų, įtvirtinančių ir šlovinančių imperijos galią, plotmėje.

Andrejus Zorinas tyrinėja paskutinio XVIII a. ir pirmojo XIX a. ketvirčio ideologinius Rusijos užsienio politikos pagrindus ir siekia parodyti konkrečius svarbiausių ideologemų formavimosi procesus. Kultūra jį domina ideologiniu požiūriu, šiuo požiūriu jis apibrėžia ją kaip „metaforų rezervuarą, iš kurio semia ir kuri papildo įvairiausių profesijų ir veiklų žmonės“⁴⁰. Ypač svarbus vaidmuo tenka literatūrai, nes tiek politika, tiek literatūra dirba su žodžiu. Zorinui literatūra yra viena iš galimų ideologinių metaforų formavimosi sričių, tam ypač pasitarnauja poetinė kalba. Jo metodo pagrindas – idėja apie ideologinę ženklo esmę. Jis sutinka su nuomone, kad kognityvaus proceso pagrindą sudaro metafora, kurios funkcija labai reikšminga ne tik literatūroje, bet ir yra svarbus mokslinio ir teisinio diskursų elementas⁴¹. Zorinas rašo, kad, nagrinėjant ideologijas, tyrinėtojai neišvengiamai turėtų kilti klausimas: kiek iš tikrųjų analizuojamo laikotarpio „valdžios atstovai“ vadovavosi ideologiniais motyvais ir ar tie motyvai tik slėpė jų tikruosius interesus. Autorius pateikia savo atsakymą: „Žodžiai iš tikrųjų turi savo likimą, ir, kartą pasakyti, nesvarbu, nuoširdžiai ar ne, tampa efektyviu istorinio proceso veiksnium.“⁴²

---

⁴⁰ Зорин А., *Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети 18 в – первой трети 19 в.*, Москва: Новое литературное обозрение, 2004, с. 29.

⁴¹ Ibid., p. 25.

⁴² Ibid., p. 30.

Taigi Zorino tikslas – parodyti, kaip funkcionuoja ideologiniai simboliai aprašomo laikotarpio grožiniuose kūriniuose, atitinkamuose manifestuose, publicistikoje, kai kuriose dvaro ceremonijose ir politikoje. Analizuodamas literatūros kūrinius, jis išskiria ideologiškai svarbias vietas ir susieja jas su istoriniu, kultūriniu, politiniu ar biografiniu kontekstu⁴³.

Nors Zorinas specialiai nekonceptualizuoja imperinio diskurso ir netaiko Foucault metodologijos, ir iš esmės jo tyrimo objektas yra imperinės konkretaus analizuojamo laikotarpio valdžios turinys, kurį produkuoja arba jam turi įtakos ideologinė ir simbolinė literatūros pusė, jis analizuoja reiškinį, kurį, pasak Foucault, galima pavadinti teigimo (arba žodžio) galia. Žodis pradeda tarnauti vienokiam ar kitokiam diskursui artikuliuoti ir gali tapti įvairių ideologinių manipuliacijų objektu. Kaip matome, tiek Wortmaną, tiek Zoriną domina konkretus imperinės valdžios turinys (atsiribojant nuo idėjų apie represinį tokios valdžios pobūdį), atskleidžiamas mituose, įvairiose ceremonijose, ideologiniuose simboliuose ar metaforose, ir būtent šie elementai susieja tekstą su imperiniu kontekstu.

5. Imperija ir poetika

Harsha Ramas nurodė, kad apie imperinį diskursą galima kalbėti literatūrinių žanrų poetikos lygmeniu. Jo tyrimo pradžios taškas yra

⁴³ Pavyzdžiui, skyrelyje „Šventosios sąjungos“ Zorinas susieja Žukovskio eilėraštį „Imperatoriumi Aleksandriui“, kuris buvo skirtas apdainuoti rusų karinius laimėjimus, būtent Paryžiaus užkariavimą 1814 m., su krikščioniškojo universalizmo ideologija. Jis subtiliai parodo, kaip gausios providencinės poetinės formulės (pvz., „доверенность к Творцу“) atitiko, viena vertus, bendrą providencinę karinių veiksmų koncepciją, išreikštą oficialioje publicistikoje, ir, kita vertus, Žukovskio asmeninės dramos (negalėjimo vesti Mašos Protasovos) suvokimą tais pačiais providenciniais terminais. Galiausiai, anot Zorino, poetas, vargu ar žinodamas apie imperatoriaus mesianistinių idėjų šaltinius, „sugebėjo įkūnyti krikščionišką Aleksandro idealą“ pavaizduodamas jį kaip „visiškai atsisakiusį pasaulietiško ketinimo, visą laiką sutelkusį dėmesį į dieviškos apvaizdos suvokimą“. Imperatorius, savo ruožtu, atitinkamai įvertino Žukovskio kūrybą, žr. *ibid.*, p. 280.

žinomas faktas, kad rusų poezija gimė beveik tuo pačiu metu, kaip ir rusų imperija. Iš pat pradžių poezija ir poetai priklausė nuo imperinės valdžios ir dvaro (tuo metu, XVIII a. pradžioje, Rusijoje dar nebuvo susiformavusi atskira literato profesija) ir turėjo vykdyti „apartnaujančiojo personalo“ funkciją: šlovinti imperatoriaus asmenybę, karinius imperijos laimėjimus ir kitus pasiekimus. Ilgainiui situacija keitėsi, literatūra tapo savarankiška, tačiau poetiniuose tekstuose išliko pirminės poeto priklausomybės nuo valdžios pėdsakų. Tuos pėdsakus Ramas aptinka poetikos lygmeniu. Jis siekia parodyti, kiek rusų poezijos raida buvo atsakas į imperinę valdžią ir kaip imperinė dimensija reiškėsi poetiniuose tekstuose jau gimus rusų tautinei savi-monei ir rusų nacionalinei literatūrai.

Ramas parodo, kad imperinė tematika rusų poezijoje buvo glaudžiai susijusi su kalbos, žanro, stiliaus, lyrinio subjekto, taip pat valdžios klausimais. Jo tikslas – atskleisti, kaip „imperinė Rusijos galia yra retorizuojama arba estetizuojama tam tikrų poetų ir tam tikrų žanrų“⁴⁴. Jis išskiria „specifiškai rusišką poetikos, retorikos ir politikos jungties tradiciją“, kurią siūlo apibūdinti „imperinio pakylėtumo“ (angl. *the imperial sublime*) sąvoka, sujungiančia teksto poetinį ir istorinį lygmenį⁴⁵.

Bendraja prasme „pakylėtumas“ yra jausmas (nuostabos ir baimės mišinys), kurį išgyvena lyrinis subjektas, susidūręs su imperine galia. Ramas savo veikale tiria, kaip keitėsi pakylėtumo turinys rusų poetinių žanrų istorijoje, pavyzdžiui, parodo, kad Michailo Lomonosovo poezijoje imperinį pakylėtumą atspindi arba konstruoja teksto kuriamos erdvės vertikalijų ir horizontalių ašių susikirtimas. Vertikalioji ašis reiškia poetinį įkvėpimą, kurio poetas negali suvaldyti ir kuris yra prilyginamas išorinei beasmenei politinei jėgai, su kuria susitapatiną poetas. Nuostabos / baimės jausmas yra kompensuojamas, suba-

⁴⁴ Ram H., *The Imperial Sublime, a Russian Poetics of Empire*, Madison: University of Wisconsin Press, 2003, p. 27.

⁴⁵ Ibid., p. 5.

lansuojamas plačiai išsidriekusios Rusijos imperijos vaizdo, horizontalios teksto konstruojamos erdvės ašies. Taigi Lomonosovo odėse pakylėtumas yra išgyvenamas kaip poeto ir abstrakčios, beasmenės imperijos galios susitikimas ir pasireiškia nuostabos jausmu. Gavriilo Deržavino poezijoje pakylėtumas suprantamas kaip jėga, priklausanti dimensijai, aukštesnei už imperinę valstybę: ji yra pats laikas. Kita vertus, tai yra konkretaus imperijos valdovo likimas, kuris pats paklūsta laiko tėkmei. Šiuo atveju pakylėtumas yra ne beasmenė imperijos galia, jis yra „internalizuojamas“, perkeliamas į individo (poeto) psichologiją ir išgyvenamas kaip individo ir istorijos susitikimas.

Reikia pažymėti, kad XX a. trečiojo dešimtmečio darbuose, kuriais remiasi Harsha Ramas, Levas Pumpianskis susiejo odės žanro (ir poezijos apskritai) suklestėjimą Rusijoje su valstybės / imperijos stiprėjimu ir kariniais laimėjimais. Jis pabrėžė, kad „visos pirmos jambinės poezijos kartos šaknys“ yra „giliai politinės“ ir „visiems laikams susiejo būsimą rusų poeziją su aukščiausio tipo politinėmis problemomis“⁴⁶. Valstybė, anot jo, buvo svarbiausia XVIII a. poezijos tema, o pati poezija užgimė iš „džiaugsmo (*восморє*), kai žavėjimasis Vakarais (*восморє неперед Занадом*) perėjo į žavėjimąsi savimi kaip Vakarų šalimi“⁴⁷. Būtent su „džiaugsmingu savęs išpažinimu“, „savo didybės suvokimu“ – didybės, prilygstančios Vakarų didybei, – Pumpianskis sieja ritmo ir stiliaus atsiradimą. Taigi, aiškindamas žanro poetiką, jis mano, kad būtina susieti ją tiek su to laikotarpio kultūrinėmis idėjomis, tiek su istorine plotme. Ramas sutinka su Pumpianskio idėja apie odės, jos stilistikos ryšį su imperija ir poetinį / politinį džiaugsmą (*восморє*). Tačiau svarbiausia Ramo tyrime yra idėja apie pakylėtumą ir tai, kad žanrinei specifikai ypatingą reikšmę turi klausimas, ar gali lyrinis subjektas tapatintis su im-

⁴⁶ Пумпянский Л. В., „К истории русского классицизма“, Иссерлин Е. М., Николаев Н. И. (eds.), *Классическая традиция: собрание трудов по истории русской литературы*, Москва: Языки русской культуры, 2000, p. 60.

⁴⁷ Ibid., p. 54.

perijos galybe / valdžia ir kaip tai vyksta. Atsižvelgiant į tai imperinė galia yra skirtingai „retorizuojama“ tekste.

Kalbėdamas apie Puškino *Kaukazo belaisvi*, Ramas pažymi, kad įvairūs tyrinėtojai ne kartą gana skeptiškai žvelgė į moralinį Puškino herojaus ir Kaukazo žmonių vertinimą (kalbama apie *Kaukazo belaisvio* prologą ir epilogą, kuriuose Puškinas iš esmės šlovina Rusijos imperinį „projektą“)⁴⁸. Thompson interpretuoja Puškino eiles kaip dar vieną Rusijos imperialistinių kėslų, kurių proponentas jis yra, įrodymą, o Ramas žengia kitokią analitinį žingsnį. Jis sutinka su tuo, kad Puškinas neabejotinai palaikė Kaukazo užkariavimą, tačiau nesileisdamas į vertinimus pabrėžia, kad toks požiūris į Kaukazą buvo XIX a. „bendra vieta“⁴⁹. Jis teigia, jog, kad ir kokios būtų Puškino ideologinės pažiūros, jos susipina su sudėtingais žanriniais kūrinių poetikos aspektais⁵⁰. Ramas toliau dėsto, kad nors *Kaukazo belaisvyje* yra nemaža eilučių, paveldėjusių odžių retoriką (pvz., įsitikinimą, jog Rusija galiausiai nugalės Kaukazą) arba odėms būdingą pakylėtumą, viskas yra nuspalvinta eleginio liūdesio. Eleginis pagrindas „leidžia vertinti imperinę temą kaip psichologinę dilemą“⁵¹. Ramas padaro išvadą, kad nors eleginė sąmonė nekvestionuoja imperijos būtinumo, kita vertus, ji ir negali, kitaip nei Michailo Lomonosovo odžių pakylėtumo atveju, visiškai tapatintis su imperijos laimėjimais,

⁴⁸ Пумпянский Л. В., „К истории русского классицизма“, Иссерлин Е. М., Николаев Н. И. (eds.), *Классическая традиция: собрание трудов по истории русской литературы*, Москва: Языки русской культуры, 2000, p. 194.

⁴⁹ Ibid., p. 195.

⁵⁰ Apie Puškino *Kaukazo belaisvis* epilogą taip pat kalba Layton. Jos manymu, epilogas, parašytas dviem mėnesiais vėliau nei pagrindinis tekstas (ir žanrinio požiūriu besiskiriantis nuo jo), galėjo reikšti ir savotišką poeto susitaikymo su valdžios atstovais gestą, nes poetas galėjo tikėtis savo tremties Kaukaze greitesnės baigties. Kita vertus, *Kaukazo belaisvis* (susitapatinimas su čerkesų „laisve“) išreiškė laisvės troškimą Rusijai, o epilogė, kuri, anot Layton, tikėtina, Puškinas parašė paveiktas Pavelo Pestelio, pasireiškė idėja, kad tarptautiniame kontekste „politinės laisvės realizacijos teisė turėtų priklausyti privilegijuotiems didelių, sugebančių pavergti valstybių piliečiams“, žr. Layton, 1994, p. 94–95.

⁵¹ Ram, p. 197.

jos šlove. Eleginio pakylėtumo esmė kaip tik ir yra liūdesys, nostalgija, nenoras ir nesugebėjimas tapatintis su dabartimi. Ramas teigia, kad dėl elegijos žanro Rusijoje atsirado naujas lyrinio subjektyvumo tipas, kuris pasižymėjo dvilypiu santykiu su imperija. Anot Ramo, „eleginiam poetui“ imperijos galia reiškiasi tik kaip susvetimėjimo, poeto atskyrimo galia, kurios jis nebegali įveikti ir dėl to nesugeba tapatintis su galios šaltiniu⁵².

Ramo darbas nėra imperinės tematikos arba imperijos „probleminių“ erdvių, pavyzdžiui, Kaukazo, reprezentacijos rusų literatūroje istorija. Imperinių diskursų tyrinėjimų kontekste jis yra ypatingas tuo, kad sugebėjo įtikinamai parodyti imperinės valdžios santykį su literatūra nauju požiūriu: iš žanrinės poetikos ir poetinio subjektyvumo pozicijos⁵³.

Išvados

Aptarti tyrimai rodo, kad imperijos ir literatūros santykius galima konceptualizuoti pasitelkus imperinio diskurso sampratą, kuri apima

⁵² Ibid., p. 211.

⁵³ Imperinio pakylėtumo tyrimą tęsia Katerinos Klark straipsnis „Imperinis pakylėtumas sovietinėje kultūroje antroje 1930 m. pusėje“. Klark analizuoja, kaip imperinis pakylėtumas funkcionuoja sovietinėje kultūroje antroje 1930-ųjų metų pusėje ir siekia parodyti, kad to meto Rusijoje funkcinė pakylėtumo užduotis – būti „naratyvinų stalinistinės valdžios reprezentacijos strategijų šaltiniu“ (p. 59). Klark nori parodyti, kad tų metų stalinistinė kultūrą galima tirti kaip „pakylėtumo estetikos variantą“ (p. 62). Savo analizėje tyrinėtoja pateikia pavyzdžių iš grožinės literatūros, filmų, publicistikos ir kai kurių mokslinių diskursų. Kaip ir Ramas, ji parodo vertikalių ir horizontalių ašių, dėl kurių sankirtos yra išgyvenamas pakylėtumo jausmas, funkciją konstruojant kūrinį erdvę. Taigi su pakylėtomu, anot jos, yra susiję romantinio stiliaus peizažai, vaizduojantys išpūdingą gamtą, nuotykių romanai ir romanai apie atradimus, kuriuose gamta turėjo būti „užkariauta“; pranešimai apie mokslininkų, dirbančių ypač sunkiomis gamtos sąlygomis, pasiekimus (jų heroizavimas); pranešimai apie aviatorių, kurių skrydžiai asocijuojasi su vertikale ir suponuoja netiesioginę Stalino galią ir valdžią, pasiekimus; išskirtinis domėjimasis Antarktimi ir imperijos periferijomis, kuriose svarbiausias dalykas – gamta. Visą tai Klark savo ruožtu sieja su specifine „erdvės poetika“ (p. 59), Žr. Klark K., „Имперское возвышенное в советской культуре второй половины 1930-х годов“, *Новое литературное обозрение*, Москва, 2009, № 95, с. 58–80.

atitinkamus tekstus, specifinę kūrinių poetiką ir imperines praktikas, pasireiškiančias įvairiais galios santykiais. Taigi imperinio diskurso šerdį sudaro tekstų arba teiginių visuma, artikuluojanti imperines vertybes, idėjas, mitus, ideologiją ir pasaulėžiūrą. Literatūrinės reprezentacijos ir priemonės (siužetai, temos, metaforos, nominacijos ir pan.) atskleidžia slypinčią jose kalbos galią įtvirtinti / konstruoti objektą, galinčią turėti tiek konstruktyvų, tiek represinį pobūdį. Kita vertus, imperinio konteksto ir literatūros sąveika gali būti atskleista ypatingos žanrinės poetikos lygmeniu ir aptariant ypatingą lyrinį subjektyvumą. Imperiniam diskursui taip pat priklauso „nežodinės“ praktikos, kurių ypatybė yra procesualumas, dinaminis vyksmas, pavyzdžiui, imperinio dvaro ceremonijos, karūnavimai, ritualai, puotos ir pan. Jų esmė yra įtraukti žiūrovą / dalyvį į tiesioginį imperijos galios pajautimą sukelti jam specifinį emocinį nuostabos / baimės kompleksą. Šias praktikas taip pat galima laikyti tekstais. Verta pažymėti, kad dar vienas imperinio diskurso aspektas yra susijęs su praktiniu imperinės valdžios lygmeniu: konkrečių institucijų veikla, konkrečiais veiksmais apibrėžtoje imperinėje situacijoje (pvz., kolonijų reikalų tvarkymas). Šis lygmuo, tiesiogiai susijęs su imperine valdžia, savotiškai įteisina ir įformina imperinio diskurso egzistavimą. Visa tai sudaro sudėtingą imperinių reikšmių artikuliaciją, kurios turinys priklauso nuo konkretaus istorinio konteksto. Tai pabrėžia imperinio diskurso materialumą, kurį galima tirti judant nuo paviršinio teksto lygmens į poetikos gilumas.

LITERATŪRA

Boehmer E., *Colonial and Postcolonial Literature: Migrant Metaphors*, New York: Oxford University Press, 2005.

Foucault M., *Diskurso tvarka*, iš prancūzų kalbos vertė Daškus M., Vilnius: Baltos lankos, 1998.

Foucault M., „History of Sexuality“, interviewer Lucette Finas, Gordon C. (ed.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, New York: Pantheon Books, 1980, p. 184–193.

Howarth D., *Discourse*, Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 2000.

Layton S., *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Layton S., „Review“, *The Russian Review*, Blackwell Publishing 60 (1), (Jan. 2001), p. 115–116.

Ram H., *The Imperial Sublime, a Russian Poetics of Empire*, Madison: University of Wisconsin Press, 2003.

Said E. W., *Orientalizmas*, iš anglų kalbos vertė Davoliūtė V. ir Seibutis K., Vilnius: Apostrofa, 2006.

Said E. W., *Culture and Imperialism*, New York: Knopf, 1993.

Thompson E. M., *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przekł. Sierszulska A., Kraków: UNIVERSITAS, 2000.

Wortman R. S., *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy 1*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000.

Зорин А., *Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети 18 в. – первой трети 19 в.*, Москва: Новое литературное обозрение, 2004.

Кларк К., „Имперское возвышенное в советской культуре второй половины 1930-х годов“, *Новое литературное обозрение*, Москва, 2009, № 95, с. 58–80.

Марк фон Хаген, „История России как история империи: перспективы федералистского подхода“, Верт П., Кабытов П., Миллер А. (eds.), *Российская империя в зарубежной историографии: Антология*, Москва: Новое издательство, 2005, с. 18–48.

Пумпянский Л., „К истории русского классицизма“, Иссерлин Е. М., Николаев Н. И. (eds.), *Классическая традиция: собрание трудов по истории русской литературы*, Москва: Языки русской культуры, 2000, с. 30–157.

Уортман Р. С., *Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии*, т. 1: *От Петра Великого до смерти Николая I*, Москва: ОГИ, 2004.

Фуко М., *Археология знания*, Киев: Ника-центр, 1996.

Эткинд А., „Народ в русской политической культуре и литературе 19-го века: Роман внутренней колонизации“, *Новое литературное обозрение*, Москва, 2003, № 59, с. 103–124.

Эткинд А., „Бремя бритого человека, или внутренняя колонизация России“, *Ab Imperio*, < <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=15> >, 2002, Nr. 1.

SUMMARY

PROBLEMATICS OF „IMPERIAL DISCOURSE“ IN THE MODERN STUDIES OF RUSSIAN CULTURE

This article aims at discussing general problems concerning the relationship between empire and culture/literature and possible ways of its investigation. On the basis of the works of Michel Foucault, Edward W. Said, Aleksandr Etkind, Ewa M. Thompson, Susan Layton, Richard S. Wortman, Andrej Zorin and Harsha Ram it can be concluded that the relationship between empire (or imperial context) and literature can be conceptualized with the help of the notion of imperial discourse. This notion covers corresponding texts, specific poetics and imperial practices manifested through different power relations. Theoretical investigations of discourse by Foucault introducing the idea of close connection between power, knowledge and text became a great impetus to further studies of relationship between culture/literature and imperial context.

Thus these relations in the case of British Empire were conceptualized as orientalism by Said. Later Said's ideas were applied to investigation of Russian culture by Thompson, who focused exclusively on negative side of Russian orientalism and imperialism and what, consequently, made her work too ideologized. Etkind, in turn, elaborated and applied the idea of inner colonization to Russian culture, showing how Russian "narod" was treated as "Other" in some famous Russian novels. Layton, on the other hand, applied Said's implications to thematization of Caucasus in Russian literature, demonstrating a quite ambiguous relationship of Russian writers to imperial project and role of Caucasus in construction of their national identity.

Wortman and Zorin turn themselves to investigation of the symbolics of imperial power: in the works of Wortman imperial discourse is studied as the developing set of imperial myths, values and court ceremonies, while Zorin performs a survey of ideological side of literature marking special role of ideological symbols and metaphors in the formation of imperial ideology. And, lastly, Ram performs his analysis on the level of text poetics demonstrating the connection of poetics with historical dimension.

All these investigations touch different aspects of text functioning in defined socio-historical (imperial) context and show, how imperial discourse can be studied on different levels ranging from investigation of various courtly ceremonies, imperial practices and mythology, inquiring into literary representations and textual means (use of metaphors, themes, and etc.) to specific generic poetics.